

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІ МЕН АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ “ТІЛ-МӘДЕНИЕТ” ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ФОНДЫҚ БІЛІМДЕР КӨРІНІСІ

Жалқы есімдер қызметіндегі көптеген аспектілер міндетті түрде лингвистикалық сипатқа ие, бірақ жалқы есімдердің этникалық мәдениеттің негізгі өкілдері болып табылатындығын назарға ала отырып, олардың қызметіне талдау жасағанда лингомәдени аспектіні де ескеру қажет болады. Баска сөзбен айтқанда, жалқы есімдер қызметінің маңызды аспектілерінің бірі лингвомәдениеттанымдық аспект болып саналады, мұнда “тіл-мәдениет” өзара байланыста жүреді. Жалқы есімдердің “тіл-мәдениет” қатынасындағы қызметін бір ғана мәдениет саласы бойынша жөне екі гомогенді емес мәдениет пен тіл саласында да қарастыруға болатындығын атап өткен жөн. Екі гомогендік емес тілдер мен мәдениеттердің байланысы нәтижесінде мәдениетаралық коммуни-

кация вербалдық жөне вербалдық емес деңгейлерде пайда болады. Мәдениетаралық қарым-қатынас немесе мәдениетаралық коммуникация бірқатар келесі түрдегі ғылыми пәндер тарапынан зерттелінеді. Олар – этнопсихолингвистика, психолингвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, лингвоелтану, аударма теориясы т.б.

П.Н.Донец лингомәдениетаралық коммуникация құрамды элемент ретінде мәдениетаралық қызметке немесе коммуникаторға ортақ нөрсе болмаған жағдайда мәдениетаралық интеракцияға енеді деп есептейді. Мәтінді бір тілден екінші тілге қайта қалыптандыру (қайта кодтау) процесі кодын мәдениетаралық хабар деп үғыну қажет; жалқы есімдердің мәдени коммуникациясын оның нәтижелерінен,

мәселен, мәдениетаралық енгізілімдер немесе мәдениетаралық өзара түсініктен ажырата білу керек [1, 91].

Тарихи-мәдени ақпарат қалыптандырылған (кодтаған) жалқы есімдер мәдениетаралық коммуникацияға жи қосылады, өйткені екі гомогенді емес тіл мен мәдениет, көбіне қазақ және орыс тілдерінің мәдениеті байланыска түседі. Фондық білімдерге (кодтық ақпаратқа) ие емес жалқы есімдегі өзге мәдени реципиент (қабылдаушы) өзге ұлттық жалқы есімде қалыптандырылған (кодтаған), өзіне жат мәдениеттің құндылық тәжірибесін ұғынып, менгерге алмайды. Осыдан келіп “Мәдени үрей” пайда болады, одан шығу қажет. Байланысуши мәдениеттердің қайсыбір үзінділерінің сәйкес келмеуі жалқы есімдер деңгейі мен когнитивтік деңгейде (реципиенттің ментальдық кеңістігінде) орын алады. Тілде өзара өрекет етуші (жалқы есімдер саласында) екі мәдениеттің құндылық тәжірибесінің сәйкес келмеуі байкалады, мұны Қазақстанның қос тілді жазушылары мәтіндерінен байқауға болады.

Қазақстанның қос тілді жазушыларының мәтіндерінде байланыстыруши мәдениет (қазақ және орыс) үзінділерінің сәйкес келмеуі орыс мәдениетінде қазақ жалқы есімдерін негізгі тәсілдер арқылы берумен байланысты туындаиды:

а) синхронды аударма (сызықша немесе жақша арқылы): “Борьба развертывалась вокруг Ата қоныс (становища предков)” (Бауыржан Момышулы. Том второй. Наша семья. Алма-Ата, 1978. С. 134); “Опустились вниз на сочные равнины Мынбулака – тысячи родников” (Б.М., 22); “Зимовка Калдыбая была в одном километре от аула Майлыбая у Шинбулака – Овражистого ручья” (Б.М., 1970); “От разъезда Боранлы – Бурунны до родового найманского кладбища Ана-Бейт было по меньшей мере километров тридцать...” (Чингиз Айтматов. Бурунны полустанок. С. 9);

Ә) мағыналы аударма (үтір арқылы): “A по сторонам от железной дороги в этих краях лежали великие пустынные пространства Сары-Озеки, срединные земли желтых степей...” (Ч.А., 30); Он жил в ущелье Бор-Казган, что значит “известковое ущелье” (Б.М., 110);

б) түсініктемесі, кейде аудармасы беріледі: “Далее по пути дорога... проходила через ущелье Масат и по долине реки Аксу, русские называли ее Белой Водой из-за белого ила...” (Б.М., 151); “Путь в аул затыю Джантуре лежал через Чокпак-Кремень. Так называли его из-за множества святых кремневых камней...” (Б.М., 150-151); “Поэтому и назывался этот степной разъезд Боранлы-Бурунны и надпись висит

двойная: *Боранлы* – по-казахский, *Бурунны* – по-русский (Ч.А., 6)” [2, 126].

Өзге тілдік (өзге мәдениеттік) жалқы есімдердің сәйкес түсіну үшін мәдениетаралық коммуникацияда “фондық білімдер” маңызды роль атқарады. Фондық білімдер қандай да бір аталуши шындыққа қатысты лингвоелтану сипатындағы деректер мен білімдер кешенін білдіреді. Кодтық мәдени ақпарат берілген жалқы есімдер бірқатар мәдени-тарихи ассоциациялар мен коннотацияларға ие, олар тіл ұсынушылар немесе реципиенттердің (қабылдаушы) жаңа білімдерінің көлеміне енүі де енбеуі де мүмкін. Мәселен, осындай жалқы есімдердің мынадай мәдени-тарихи коннотациялары: **Жерүйық, Аныракай, Ордабасы, Отыrap, Майлықожа, Байтұрсынұлы, Ботакөз, Қобыланды** т.б. кейбір қазақ және өзге мәдениетті ұсынушыларға бірдей дөрежеде, бірдей көлемде белгілі емес.

Қайсыбір жалқы есімдерге байланысты коммуниканттар бойында фондық білімдердің болуы немесе болмауы қайсыбір тілдік тұлғаның білімділігі мен жалпы мәдени деңгейіне және коммуниканттың белгілі бір лингвомәдени қауымға қатыстылығына қарай орын алады.

Қазақ жалқы есімдері (топонимдер, антропонимдер) айқын себептерге ие, қазақ мәтінінде оқырманың сез астарын түсінуі мен сезінуі қажетті нәзік емеуріндер көп кездеседі, ал орыс оқырманы үшін онимнің ішкі формасын суреттеп, сол арқылы оның қолданылуын түсіндіру қажет болады.

Мәселен, көптеген қазақ антропонимдері қазақ тілі мен мәдениетін ұстанушыларға белгілі мәдени коннотациялар мен ассоциацияларға ие. Олардың кейібіреулерін дәлел үшін келтіре кетейік: **Асан** – кең тараған ерлер антропонимі. Ертегі және “Асан қайғы” аңызының кейіпкерлерімен ассоциациялады, халықтың қамын ойлауши, дала философы – саяхатши; **Ботакөз** – кең қолданылатын өйелдер есімі, қазақтардың өйел сұлулығы туралы түсінігін бейнелейді. С.Мұқановтың осы аттас романының бас кейіпкерімен ассоциациялануы мүмкін; **Дулат** – кең тараған ер адам есімі, қазақтардың ежелгі ірі рулатының бірінің этноатаяуымен немесе белгілі қазақ ақыны, жырау (1802–1874) есімімен ассоциациялады; **Қобыланды** ер кісінің есімі, қазақ фольклорындағы ертегілік эпикалық батыр есімімен ассоциацияланады.

Егер осы қазақ антропонимдерінің мәдени коннотациялары мен ассоциациялары қазақ лингвомәдени қауым мүшелерінің басым көпшілігіне кең танымал болса, ал орыс тілді реципиенттер (қабылдау-

шылар) үшін бұл есімдер ешбір ассоциация және коннотация тудырмайды.

Қазақ тілі біліміндегі лингомәдениеттану пәні басқа халықтардың өмірінен де мәдени ақпарат береді. Бұл ұлттың қөршілес ұлтпен туыстығын немесе дәстүр ұқсастығын салыстыруды да мақсат етеді. Осы орайда лингвомәдениеттану пәні аударма мәселесімен шұғылданушылардың да назарынан тыс қалмаған. Аударма мәселесінде халық тілімен бірге жасасып келе жатқан өз сөзі, өзгелерден аударма емес, өз меншігіндегі сөз, сөз тіркесі, мақал-мәтел, афоризм екенін дәлелдейтін белгісі қайсы, ұлттық болмысы, тұғыры бар деп есептелген сөз ұлттың өлеуметтік, этникалық, саяси-адамгершілік, тұрмыстық нормаларынан қандай мәліметтер жеткізе алады дегенге назар аударуымыз керек.

И.Ю.Марковина: ... ұғымдардың фондық лексикалық үлестері сәйкес келмейді, сондай-ақ ұлттық қолемде ұғымдардың түрлі тілдерде сәйкес келмеуі – “ассоциациялық актандақтар” пайда болуына себеп бола алады [3,161-181], – дейді. И.Ю.Марковина ассоциациялық актандақ ретінде Э.Хемингуэйдің әңгімесіндегі Ди Маджо есімін келтіреді. Оның образы американ оқырмандары үшін белгілі бір ассоциациялар тудырса, ал орыс оқырмандарында бұл есім сондай ассоциациялар тудыра алмайды. Өйткені, бұл есім оның “мәдени фонд” құрамына енбейді: осы себептер (сәйкесіздік) негізінде аударма мәтінінде терен ассоциациялық актандақ пайда болады [3, 166].

Маңызды мәдени коннотациясы бар қазақ жалқы есімдерін ассоциациялық актандақтар деп есептеуге болады, олар мәдени аралық коннотациялар процестері мен актілерінде туындаиды. Өзге мәдени мәтін және өзге тілдік (өзге мәдени) жалқы есімдерді ұғыну мен менгеру үшін мәдени коннотациялардың кодын шешу қажет, бір лингвомәдени қауымның құндылық тәжірибесі мәдени үзінділерін басқа бір мәдениетті ұстанушының оны қабылдауы кезінде бейімделу керек. Өзге мәдени коннотацияларды бейімдеу процесі немесе актандақтарды элиминациялау (куып шығу) И.Ю.Марковина көрсеткендей, келесі тәсілдер арқылы іске асады: “Өзге мәдени реципиентке бағышталған мәтіндегі актандақты элиминациялау (куып шығу)” негізгі екі тәсілмен орындалады: орнын толтыру және орнын өтегу арқылы.

Актаңдақтың орнын толтыру реципиентке белгісіз мәдениетке қатысты сөздің кейбір ұғымдарының мағынасын ашу процесін танытады.

Орнын өтегудің мәні мынада: екі мәдениеттің түйісі жағдайында ұлттық ерекше кедергілерді алып

тастау үшін, яғни өзге мәдениеттің қайсыбір үзіндісін түсінуді женілдету үшін мәтінге қандай да бір формада реципиент мәдениетінің ерекше элементі енгізіледі.

Осы негізде кейбір мәдениет мәтінінде бастапқы мәдениет элементтеріне ұқсас немесе жақын басқа бір мәдениет элементтері пайда болады, сондай-ақ осы элементтердің автохтонды мәдениет мәтінінен толық элиминациялануы (шығып қалуы) мүмкін. Сейтіп, мәтінді өзге мәдениет реципиенттің түсінүі женілдейді, бірақ белгілі бір дәрежеде бастапқы мәдениеттің ұлттық-мәдени ерекшелігі жоғалады да, мәтінге реципиент (қабылдаушы) мәдениетіне қатысты элементтер міндетті түрде енеді.

Ә.Әлімжановтың орыс тілінде жазылған “Жаушы” көркем шығармасындағы ерекше этникалық қазақ антропонимдері мен топонимдерінің қызметін зерттеген К.М.Головина роман мәтінінде қазақ топонимдерінің элиминациялану тәсілдерін көлтіреді: “мәселен, Түркістан және Сарыарқа деген топонимдердің мәдени-тариhi коннотациялары орыс тілі құралдары арқылы мәтіннің билингвистикалық синтагмасы шенберінде түсіндіріледі: “... в Туркестане, где стоит священный пантеон великих ханов, батыров, биев, где покоятся великий Ахмед Ясави...”, (“Ұлы хандар, билер, батырлардың қасиетті пантеоны тұрган, Ахмет Иасауи жерленген Түркістанда”) “...бегут на вольные пастища Сарыарки – казахских саванн, которые географами тех времен названы Туркестанской низменностью, а после получили наименование казахской складчатой страны...”.

Актаңдақтарды элиминациялаудың басқа бір тәсілі шығарманың мәтінінен тыс бөлігінде берілетін сілтеме болып табылады: *Ит-иішес-озеро Алакуль; Алтынколь – озеро Балхаш; Аккуигаш – река Или.* Мәдениетаралық трансляция тәсілдерінің бірі және топонимдердегі қазақ-орыс қос тілдігінің көрініс табуы болып мәтіндегі синхронды аударма саналады (сызықша арқылы): *Говорили, что во главе их стоит другой удачливый батыр, который хочет примерить ханов всех трех жузов, что он напомнил им мудрые слова Тауке-хана и потребовал от всех сultanov выполнения клятвы, когда то данной на старой горе перед Тауке-ханом. С тех пор гора называется Улытау-Великой горой*” [4,21].

Қазақ жалқы есімдеріндегі лингвомәдениеттаннымыздағы аспект қазақстандық қос тілді жазушылардың көркем мәтіндері материалы негізіндегі мәдениет аралық коммуникация тұрғысында ғана емес, сондай-ақ тіл этикеті негізінде зерттелінуі мүмкін. Тілдік этикет дегеніміз – реиси және бейресми

қарым-қатынас жағдайындағы өлеуметтік жөне психологиялық рольдер, рольдік, тұлғалық қатынастарға сәйкес адамдардың өлеуметтік жөне мәдени-ерекше тілдік әдеп ережелері. Тілдік этикетте қазақ этносының мәдениеті мен менталитетіне, яғни оның көпшілік санасы, дәстүр, әдет-ғұрыптарына байланысты қазақ антропонимдерінің ұлттық-ерекше қызметтік формалары іске асырылады.

Е.Ә.Керімбаев былай деп жазады: “Қазақ халқының этникалық психологиясы мен этикалық әдеп нормаларының дәстүрлі “классикалық” қасиеттерінің бірі болып жасы үлкендерді құрметтеу жөне аға үрпақ өкілдері, карттар мен егде адамдарға сый-құрмет, ізет көрсету танылады. Қазақ антропонимиясы саласында қазақ халқының осы этнопсихологиялық қасиеті өзіндік пішіндегі айтылымға ие жөне ол “ага-іні”, “үлкен-кіші” түріндегі қарым-қатынастың өлеуметтік жағдайында көрінеді, мұнда құрмет көрсету, сыйлауға “-қа, -ке, -әке, -еке” аффикстері қолданылады” [5,109].

Т.Жанұзақов мұндай аффикстер жасы үлкен адамдарға қатысты қолданылатындығын атап өтеді: **Тока** (Токтарбай), **Беке** (Бекебай), **Секе** (Серғазы), **Тәке** (Тәкежан), **Жәке** (Жамбыл), **Гұлтай** (Гұлсім), **Куке** (Кұлшара) т.б. [6,89].

Қазақ тілінде жалқы есімдерге – **жан**, **-тай** қосымшаларының жалғануының нәтижесінде экспрессивтік-эмоциональдық реңк беріледі, мысалы: “**-Нарқызжан**, **Сізге айтпақ сөзім бар**” (С.Елубаев) жөне “**-Сабыртай**, **естімеген шыгарсың, берік бол!**” (І.Есенберлин). Сонымен қатар, қазақ лингвомәдени қауымдастығында кісі есіміне, **-әке**, **-ака**, **-ке**, **-қа**, **-е**, **-а** аффикстерінің тіркесуі арқылы туған этномәдени мәні үstem қаратпалар қолданылады. Жоғарыда аталған тәсілдің көмегімен туған **Асеке**, **Мәке**, **Әлеке**, **Сәке** т.б. вокативтер әдептілік пен сыпайлық формаларының айғағы ұлттық нақыш пен этномәдени белгілердің нышаны болады.

Қазақ антропонимдерінің қызметтік формалары мен ерекшеліктері тілдер аясында түйісетін қос мәдениеттің өсерімен, өзара әрекетімен байланысты болуы мүмкін. Мәселен, қазақ әйелдері антропонимдерінің **Айжан**, **Гүлжан**, **Анар**, **Гүлнар** т.б. ешбір қосымшасыз келетін формаларында орыс тілінің “а” қосымшасының пайда болуын (**Айжана**, **Гульжана**, **Гульнара** т.б.) орыс мәдениеті мен тілнің қазақ антропонимиясына өсер етуімен түсіндіруге болады. Осы орыс тілі формасына келтірілген қазақ әйелдері антропонимдерін мәдениетаралық интерференция салдары мен көрінісі деп есептеуге болады.

Қазан төңкерісінен соң Қазақстанда көпшілік қабылдаған үш мүшелік (аты+ әкесінің – ич, -овна-

ға аяқталған, аты + ев, ов –ин қосымшаларына аяқталған фамилиясы) толық антропонимиялық формула өзіндік мәні жағынан тұлғаны толық (ресми) атаудың орыстық (орыстандырылған) формасы болып табылады. Тарихи өткен кезеңдердегі қазақ лингвомәдени қауымдастығында кісіні атаудың тінген басқаша формасы болған: **Үйсін Төле би** (Дулат Төле-би), **Қарақыпшақ Қобыланды**, **Адай Атақозы**, **Тама Жанболат**, **Қаракерей Қабанбай** т.б.

XVIII ғасырдың 80-жылдары мен XIX ғасырдың басындағы ресми іс қағаз құжаттарында қазақтың ресми кісі атауларының келесі түрлері тіркелген: **Қарабатыр бин Итемген**, **Бекбау бин Ертай**, **Султан Исенгали бин Нурғали хан**, **Кобек би бин Күшарбай би**, **Мұрзагельды бин Дулатын**, **би Қожаберген Мұрзагали оғлы**, **Дуан Сапак Боранбай оғлы**, **Тана Досан оғлы**. Осы күндері ресми құжаттарда – **ов**, **-ев**, **-ке** аяқталған орыстандырылған фамилиялар да кездеседі: **Тіленші батыр Бұқанбаев**, **Сейтемген Алназаров**, **Шанабай би Сегізбаев**, **Данияр Ералиев** [7,79-87].

Қазақ антропонимдерінің қызметтік ерекшеліктеріне жасалған лингвомәдениеттаннымдық талдау көрсеткендегі, антропонимдердің қызметтік жөне тұрмыстық формаларының өзі мәдени маңыздылықта ие. Өйткені, олардың бойында этникалық мәдениет бөлшектері бейнеленген, соның негізінде қазақ тілінің қайсыбір антропонимдері пайда болып, қызмет атқарады. Қазақ этникалық мәдениетінің ерекшеліктеріне байланысты өзгеше формаларда тілдік этикет саласында қазақ тілі антропонимдері қабылдануда. Сондай-ақ қазақ антропонимдерінің қызметтік формаларына өзге тілдік мәдени факторлары да өсер етуі мүмкін. Осьдан келіп мәдениетаралық интерференция пайда болады деген тұжырымға келеміз.

ӘДЕБИЕТ

1. Доцец П.Н. К типологии межкультурной коммуникации // Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. М., 1991. С. 90-92.
2. Хасанов Б. Казахско-русское художественно-литературное двуязычие. Алматы, 1990.
3. Марковина И.Ю. Лакуны как инструмент описания специфики локальных культур // Проблемы организации речевого общения. М., 1981. С. 161-181.
4. Головина К.М. Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков: Автореф. дис.канд.филол.наук. Алматы, 2000. 24 с.
5. Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном номинативном и функциональном аспектах. Алматы, 1995. 248 с.
6. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.
7. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828) М.; Л; 1940. Т. 4.